

O'ZBEK VA RUS TILLARIDA BELGI DARAJASI MIKROMAYDONINING QIYOSIY TADQIQI

Shomuratova Orzigul Xusan qizi

Axborot texnologiyalari va menejment universiteti, Filologiya kafedrası assistant o'qituvchisi

Annotasiya: Hozirgi kunda ko'pgina tillar o'zlarining xalqaro, milliy yoki ta'lim korporatsiyalariga ega. Bu esa, o'z navbatida, tilga e'tibor kuchayib borayotganidan dalolat beradi. Ma'lumki, ilk milliy korpus tarkibiga badiiy qimmatli, lingvodidaktik ahamiyatga ega (tarjima qilinmagan) badiiy adabiyot namunalari kiritilgan. Keyinchalik turli maqsadlarda yaratilgan til korpuslari, jumladan, rus tilining xalqaro korpusi va Amerika milliy korpusi boshqa ba'zi turdagi korpuslarning paydo bo'lishiga olib keldi. Shuningdek, o'zbek korpus tilshunosligi bo'yicha hali uzoq tarixga ega bo'lmagan o'ndan ortiq tadqiqotlar olib borilib, qisqa vaqt ichida Alisher Navoiy nomidagi Toshkent davlat universitetida o'zbek tili korpusi tashkil etildi.

Kalit so'zlar: tilshunoslik, qiyosiy tahlil, so'zlar tasnifi, o'zaro ta'siri, sintetik tahlil, qarama-qarshiliklari.

Kirish: Turlari bo'yicha flektiv bo'lgan tillar tuzilishi jihatidan, aglutinativ bo'lib, sun'iy ravishda ajratilgan bitta sarlavhaga kiradi. Shu bilan birga E.Sepir tillarning o'zaro ta'sir qiluvchi bir xil darajadagi tasniflarining rolini tan oldi. J.Grinberg tomonidan tillarning tipologik tasnifi tubdan yangi yondashuv bilan ifodalanadi. E.Sepirning tasnifidan kelib chiqqan holda, J.Grinberg lingvistik tipologik belgilarga miqdoriy parametrlarni izchil qo'llagan. Uning tasnifi Sepirdagidek uchta xususiyatga emas, balki besh xususiyatga asoslanadi. Bir qator miqdoriy ko'rsatkichlar ajralib turadi: sintez ko'rsatkichi (sintetiklik), fleksiyon, prefiksatsiya, qo'shimcha, yarashuv. Lingvistik determinant nuqtai nazaridan I.I.Meschaninov kontseptsiyasi asosida ishlab chiqilgan tillarni tasniflashda kontensiv yondashuv istiqbolli hisoblanadi. I.I.Meschaninovning tasnifi chuqur sintaksis toifalariga asoslanadi, chunki u "predmet", "ob'ekt", "atribut" va tadqiqot usullarining o'zaro bog'liqligiga asoslanadi, ularning yangi ilmiy-amaliy ahamiyati va ishonchliligini va ularni yuzaki shakllantirish usullarini ochib beradi. Predmet orqali ifodalash, predikat, ta'rif va ular orasidagi bog'lanishlar barcha til sathlari belgilari. "Lingvistik determinant" tushunchasi tipologiyaning asosiy tushunchalaridan biridir. S.M.Lamb, janob P.Melnikov, M.I.Rasulova va boshqalarning ishlarida ko'rib chiqilgan. Aniqlovchi tilning barcha bo'g'inlarini – fonologikdan sintaktikgacha bog'lab, so'z shakllarining uzunligi, leksemalarning o'zgaruvchanligi/o'zgarimasligi, grammatik kategoriyalar majmui, grammatik usullar, so'z tartibi, matndagi leksema kelishigi, kelishik turi ekanligini ko'rsatadi. Va hokazolar har bir tilda o'zaro bog'liq, deterministik. Tasniflash istiqbolli, chunki u ko'p faktorli va qatlamlararo bo'lib, barcha lingvistik bo'g'inlarni, fonetik tuzilmani, dunyo tillarining juda lingvistik determinantining tuzilishini bog'laydigan etakchi

tipologik determinantga taalluqlidir. Har qanday rasmiy turdagi munosabatlar. Til determinantlari nazariyasining substantiv xususiyatlarini tillarga ta'kidlash kerak.

Til determinanti nazariyasining rivojlanishi G.P.Melnikov tomonidan davom ettirilmoqda. Shu bilan birga, uning tuzilmalari affiks sistemalarining funksional xususiyatlariga – birikmalarning tejamkor ifodalanishi, ko'p qiymatli affikslarning qo'llanishi va hokazo tamoyillariga asoslanadi. Murakkab ma'noli xizmat monemasi polisemantik fleksiya, hosila birikmadir. Monema lotin shakllantiruvchi hisoblanadi. Xizmat monemalarining ko'pligi va ularning aksariyatida bir qancha ma'nolarning mavjudligi G.P.Melnikov tomonidan flektiv tillarga xos xususiyat sifatida qayd etilgan. Tadqiqotchi shunday ta'kidlaydi: "Olib boruvchi ma'nolarning munosabat bilan bog'lanishi leksema va bo'lajak gaplarning ma'lum bir joyiga olib keladi, buning natijasida lug'at aniq hosila ma'nosiga ega bo'lgan so'z turkumlariga aylanib boradi". Rus va o'zbek tillarida so'z yasash tizimi rivojlangan bo'lib, bular turli tipdagi tizimlardir. O'zbek tili turkiy tillar oilasiga kiradi (chag'atoy, yoki sharq kichik guruhi); bu aglutinativ tipdagi tildir. Bizning fikrimizcha, bu tillarda determinantni "aniq ma'noli affikslarning tejamkor qo'llanishi", qisqacha aytganda "affikslarning tejamkorligi" sifatida shakllantirish mumkin.

Xuddi shu muammo bilan shug'ullangan A.A.Abduazizov G.P.Melnikov va boshqa tadqiqotchilar bilan hamkorlikda o'zbek va rus tillaridagi so'zlarning individual xususiyatini ko'rib chiqadi. Masalan, o'zbek tilida so'z semantika jihatidan turg'un o'zak morfemadan va asosan, o'zakdan keyingi affikslardan yasaladi. Affikslarning o'zak o'zaklarga moslashishining alohida holatlariga qaramay, morfonologik hodisalar o'zbek tilidagi so'z yasalishi va fleksiyasiga xos emas. Rus tilidagi so'zga yana bir narsa xos bo'lib, u leksik, derivativ monolitni qayd etganda o'zgaradi, grammatik ma'nolarni sintez qiladi, so'zning tuzilishini yashiradigan turli morfonologik hodisalar, morfemik tikuvlarni "eriydi".

N.A.Baskakovning ta'kidlashicha, o'zbek tilida har qanday so'z tarkibi va affiks sonidan qat'i nazar, hech qanday kuch sarflamay qismlarga bo'linadi va mohiyatan o'zgaras ildizni aniq ajratib turadi.

Keng tarqalgan gap tarkibida har xil soz shakllari va ularning birikmalari bolishi mumkinligi korsatilgan, ular gapning biror azosiga qaram bolmagan va mustaqil til birligidir. Funksional xususiyatga ega bo'lgan bunday lisoniy konstruktsiyalar gapning ikkinchi darajali a'zolari bilan ifodalanadi. Ularning o'ziga xos xususiyati - mustaqillik, o'ziga ishonish, boshqa so'zlar bilan rasmiy va semantik aloqasiz. Bunday soz shakllarining gap tarkibida shunday alohida orin tutishi unda muayyan sintaktik munosabatlarning paydo bolishiga yordam beradi. Tadqiqotning navbatdagi o'ta dolzarb muammosi qarama-qarshi tilshunoslik bilan bog'liq. Hozirgi vaqtda

R.Lado, Di Pyetro, A.A.Reformatskiy, V.N.Artseva, E.M.Xunzyanov, V.G.Gak va boshqalarning asarlarida rivojlangan.

Kontrastiv tilshunoslik 1950-yillardan boshlab jadal rivojlanayotgan umumiy tilshunoslikning tadqiqot yo'nalishidir. Ikki, ba'zan bir nechta tillarni qiyosiy o'rganishni, umumiylik va farqlarni aniqlash maqsadida umumiy tadqiqot yo'nalishini belgilashni o'z ichiga olgan holda, qarama-qarshi tilshunoslik tilning sinxron tilidagi materiallar bilan ishlaydi.

Bizning fikrimizcha, qiyosiy tilshunoslik kengroq va umumiy yo'nalish bo'lib, qarama-qarshi tilshunoslik uning bo'limi sifatida qaralib, bunda tillarning o'xshash va farqli tomonlarigagina emas, balki ularning tipologik qarama-qarshiliklariga ham e'tibor qaratilgan.

Tipologik tadqiqotning etalon modelida rus, o'zbek va ingliz tillarini qiyoslash boshlang'ich birlik sifatida qabul qilinadi – yo o'zbek, rus yoki ingliz tillari. Tipologik tadqiqotning mos yozuvlar modelini amalga oshirishda, masalan, tillarni taqqoslashda, taqqoslanadigan tillarning ikkilik (juftlik) ko'rinishi kuzatiladi.

Til determinantini amalga oshirishning o'ta muhim natijasi ma'lum bir tilni tavsiflovchi grammatik kategoriyalar (GK) "murakkab" dir. Muayyan grammatik kategoriyalarning mavjudligi yoki yo'qligi ma'lum bir tilning yorqin tipologik xarakteristikasi bo'lib, ko'p jihatdan uning leksik tarkibi va so'z yasaliş darajasining o'ziga xosligini belgilaydi. Grammatika "to'plami" toifalarining tilda amalga oshirilishining muhim "natijasi" so'z yasaliş kategoriyalarining o'ziga xosligidir. Masalan, rus va o'zbek tillarining so'z yasaliş tizimlari, bizningcha, grammatik qarama-qarshiliklarni aniqlash, tizimlarning qarama-qarshiligini aniqlashdan boshlanishi kerak.

Rus tilidagi fleksiya nafaqat grammatik funktsiyaga ega, balki ular so'z yasaliş jarayonlarida ham katta rol o'ynaydi, chunki ular qo'shimcha shakllantiruvchining majburiy tarkibiy qismidir yoki asoslovchi va nol qo'shimchasi uchun mustaqil shakllantiruvchi vazifasini bajaradi. O'zbek tilida bu sinfning morfemasi yo'q; flektiv va hosila morfemalarni aniq ajratib turadi. O'zbek tilida o'zak va fleksiya o'rtasida oraliq morfema sifatida qo'shimchalar mavjud emas. O'zbek tilining morfemalarini qo'shimchalar deb atash terminologik jihatdan noaniq; buning uchun "postfiks" atamasini qo'llash yaxshiroqdir. Bu atama rus tilshunosligi tomonidan V.V.Lopatin taklifi bilan tasdiqlangan: affiks – te (poydite, poluchite, kinte), bu fleckdan farqli o'laroq, nafaqat grammatik ildizdan keyingi hosilalikka bajaradi va ildizga bog'lanadi. Buni o'zbek tilidagi ko'plik ma'nosi bilan bir xil,

lekin funksional doirasi torroq bo'lgan affiks – lar affiksining o'xshashi deb hisoblash mumkin: ko'plik sonning fe'lining buyruq maylidagi ifodasi.

Xulosa.

Tilshunoslik nisbiylik nazariyasi ham qarama-qarshi tilshunoslikning shakllanishi bilan bog'liq. Aynan o'ziga xos, dunyo tillari uchun qarama-qarshi bo'lgan narsani B. Whorf ham o'z tadqiqotlarida ochib beradi. “Qarshi” tilshunoslikka oid qiyosiy bilimlar bilan bir qatorda zarurat g'oyasi ham bejiz paydo bo'lmagan. “Nutq bo'lagi morfologiyaning markaziy tushunchalaridan biri bo'lib, lug'aviy tarkibning tasnifi va hosila hosil qilish jarayonlari bilan bevosita bog'liqdir. Turli lingvistik tushunchalarda ular so'zlarning grammatik sinflari, leksik va grammatik sinflar yoki kategoriyalar, asosiy so'z turkumlari sifatida tavsiflanadi. Leksik kategoriyalar, kategoriyalar I.U.Masoliyev nutq qismlarini tilshunoslikning an'anaviy ob'yektiga taalluqli qilib, umumiy tildagi va xususan, turli tuzilmali tillardagi semantika, tizimlilik, matn imkoniyatlarining to'liq aniqlanmaganligini ko'rsatadi, u gap bo'laklarining turli tomonlariga qiziqishni qayd etadi va misol tariqasida E.S.Kubryakova kategoriyalarini keltiradi, o'zgarmasligi, sintagmatikasi hosila turkumlarining shakllanishiga ta'sir qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. EA Zemeskaya “Zamonaviy rus tili” M.: ma'rifat”, 1973 yil.
2. ISUluxanov. So'z birliklari – rus tilining qurilish tizimi va ularning leksik realizatsiyasi / ISUluxanov. – Moskva: Rossiya Fanlar akademiyasi, 1999. – 222-bet.
3. Sh.D.Abdullaeva. / So'z yasaliş kategoriyalari hozirgi rus tilida og'zaki lug'atning izchillik omili sifatida : filologiya fanlari nomzodi dissertatsiya ishi/ Sh.D.Abdullaeva. – Toshkent, 2011 yil, - 153-bet.
4. V.V.Vinogradov. Rus tilshunosligi tarixi / V.V.Vinogradov. – Moskva: O'rta maktab, 1978, - 368-bet.
5. ISUluxanov. So'z birliklari – rus tilining qurilish tizimi va ularning leksik realizatsiyasi / ISUluxanov. – Moskva: Rossiya Fanlar akademiyasi, 1999. – 222-bet.